

CE ÎNSEAMNĂ A FI EUROPEAN ÎN ESTUL POSTBELIC?

Gabriel Liiceanu

TEXT

équivalences

arguments

2.2003

edition: Adrian Rezuş (ed.)

This electronic edition is a *non-profit* publication
produced by pdfTeX 14.h &
created by LaTeX 2$_\varepsilon$ with hyperref & hyperscreen

pdfTeX14.h © 2001 Hàn Thế Thành
LaTeX 2$_\varepsilon$ © 1993–2001 the LaTeX3 project team *et al.*
hyperref © 1995–2001 Sebastian Rahtz
hyperscreen © 2001-2002 Adrian Rezuş [based on pdfscreen]
pdfscreen © 1999–2001 C. V. Radhakrishnan

typeset by romanianTeX © 1994–2001 Adrian Rezuş
printed in the netherlands – October 17, 2003

Gabriel Liiceanu

Ce înseamnă a fi european
în Estul postbelic?

Luxemburg
septembrie 1990

Ce înseamnă a fi european în estul postbelic?[1]

„Orgoliul unui om născut într-o cultură mică este întotdeauna rănit.“ Cu aceste vorbe se deschide o carte faimoasă pe care Emil Cioran a scris-o în România antebelică, cu cîţiva ani înaintea aşezării sale definitive în Franţa. Dar cum arată oare atunci orgoliul unui om născut într-o cultură mică *din estul postbelic?* Nu va încerca oare acesta, umilit în toate datele fundamentale ale existenţei sale, să le arate celorlalţi, oamenilor din vest, că, în ciuda a tot ceea ce i s-a întîmplat, el a rămas un om asemenea lor, adică în chip esenţial *un european*? Aceasta este năzuinţa sa cea mai mare şi acesta este capitalul pe care nimeni nu i-l poate fura, chiar după ce i s-a luat totul. Un intelectual venit din estul postbelic şi trebuind să vorbească în faţa unui forum al culturilor vestice va aduce cu el nu numai obişnuitul orgoliu rănit al culturilor

---

[1]Conferinţă ţinută la cea de-a doua sesiune a Colegiului european de cooperare culturală, Luxemburg, 4–7 septembrie 1990, [n.a.], text publicat ca: *În loc de prefaţă – Ce înseamnă a fi european în Estul postbelic?*, la: GABRIEL LIICEANU *Jurnalul de la Păltiniş, Un model paideic în cultura umanistă*, Humanitas, Bucharest ^{2}1991, ^{3}1996, pp. 5–16. Textul apare, de asemenea, în traducere franceză, în: *Le Journal de Păltiniş, Recit d'une formation spirituelle et philosophique*, tr. MARIE-FRANCE IONESCO, Éditions de La Découverte, Paris 1999 [*Armillaire*]. în versiune engleză, în: *The Păltiniş Diary, A Paideic Model in Humanist Culture*, tr. JAMES CHRISTIAN BROWN, prefaţă de SORIN ANTOHI, Central European University Press, Budapest & New York, NY, 2000. în poloneză, în: *Dziennik z Păltinişu, Pajdeja jako model w kulturze humanistycznej*, tr. IRENEUSZ KANIA, prefaţă de SORIN ANTOHI, Wydawnictwo Pogranicze, Sejny 2001 [*Meridian*]. [n.red.]

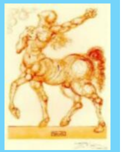

mici, ci şi mîndria esenţială de a fi rămas, dincolo de o istorie care îşi propusese să îl transforme în altă specie de om („omul nou“), *un european.* „Priviţi-mă, va spune acest intelectual, pot citi, uneori chiar vorbi, în trei-patru limbi moderne; am studiat singur latina şi greaca, pentru a avea acces în original la textele filozofiei antice. Pot discuta cu dumneavoastră despre Homer, Platon, Sf. Augustin, Shakespeare sau Goethe; sau despre Flaubert, Thomas Mann, Kafka, Yourcenar sau Umberto Eco. Sau despre Derrida.“ Acest intelectual din est vă va povesti cum pentru el cultura Europei nu a fost, ca pentru dumneavoastră, ritmul firesc al respiraţiei spiritului, ci un soi de oxigen furat, asimilat şi depozitat clandestin, o variantă a supravieţuirii într-un univers asfixiat de minciună, ideologie şi vulgaritate. El vă va vorbi despre valoarea soteriologică a culturii şi va întreţine cu spiritul Europei un raport de tandreţe pe care numai conştiinţa a ceea ce îi datorează acestuia îl poate genera.

Dar, pe de altă parte, el va cere acelei Europe istorice care l-a părăsit vreme de 45 de ani şi care îl redescoperă acum cu un soi de bunăvoinţă şi perplexitate să-i acorde dreptul nu la un răsfăţ tardiv, ci la asistenţa de care el are nevoie pentru a vindeca în ţara sa spiritele şi sufletele deteriorate ale celor care nu au avut prilejul de a rezista prin cultură.

Acest privilegiu de a rezista prin cultură dă seama, într-un fel, de toată drama ţărilor din est. El explică, pe de altă parte, ceea ce se întîmplă acum în aceste ţări sau, în orice caz, ceea ce se întîmplă în România.

În mod paradoxal, societăţile totalitare sînt societăţi depolitizate prin excelenţă. Politica, respectiv activitatea prin care participi la destinul unei colectivităţi şi decizi în privinţa lui,este, într-o societate totalitară, monopolul unei infime minorităţi (uneori al unui singur om) şi expresia unui dictat. Ceilalţi sînt total infantilizaţi: lor li se spune

ce să gîndească, să spună şi să facă. În acest univers închis, în care spiritul este cel mai ameninţat, cultura devine o modalitate de transgresare şi, prin însuşi acest fapt, ea capătă o semnificaţie politică. Ea este nu numai un scenariu alternativ, ci rezistenţa abia perceptibilă la izolarea totală, la ruptură, la discontinuitate şi la masificare. Ea este memoria valorilor distruse şi posibilitate a reconstrucţiei lor viitoare. Cînd toate mijloacele de participare la destinul comunităţii sînt suprimate, cultura rămîne participare din umbră şi pregătire a unei regenerări. Ea este, din această pricină, în cel mai înalt grad, subversivă.

Vă spun toate acestea ca unul care am trăit în centrul acestei experienţe. Despre această experienţă am să vorbesc acum, cu gîndul că în felul acesta sîntem mai aproape de sensul întîlnirii noastre decît dacă v-aş prezenta un raport impersonal al situaţiei actuale a culturii române.

Am absolvit facultatea de filozofie (bineînţeles, marxistă) la Universitatea din Bucureşti în 1965. Bibliografia cursurilor şi seminarelor era alcătuită în principal din fragmente din operele lui Marx, Engels şi Lenin, urcînd uneori către sursele acestora, materialiştii francezi, Feuerbach, uneori chiar Hegel. Lucrările fundamentale ale filozofiei erau depozitate la un „fond special“, la care studenţii nu aveau acces decît cu un aviz special. În cei cinci ani cît dura facultatea, studenţii nu aveau sub ochi nici măcar o singură dată un text din Platon. Un student surprins la cămin citind Kant a fost exmatriculat din facultate. Literatura filozofică secundară se rezuma la traducerile existente din filozofii sovietici, mai cu seamă din revista „Voprosî filosofii“. Referirile la „filozofia burgheză“, în care intrau de-a valma cam toţi filozofii de la Platon la Schelling şi toată filozofia contemporană occidentală, nu se puteau face decît în mod critic şi, bineînţeles, numai din surse indirecte. Vă imaginaţi care putea fi orizontul

cultural şi mental al absolventului unei asemenea facultăţi. Mînuitor perfect al limbii de lemn, el era pregătit să devină un „propagandist“, un funcţionar de partid.

În 1967, la doi ani după absolvirea acestei facultăţi, l-am cunoscut pe Constantin Noica. Prieten şi coleg de generaţie cu Eugène Ionesco, Mircea Eliade şi Emil Cioran, el a ales, spre deosebire de aceştia, să rămînă, după război, în ţară. Dacă, la rîndul lui, s-ar fi stabilit în Franţa, numele lui nu ar fi cerut, aşa cum nu cer ale celorlalţi, explicaţii suplimentare. A rămas, deci, în ţară, şi cînd drama postbelică s-a abătut asupra României avea 40 de ani. Cele şapte-opt volume pe care le scrisese şi puzderia de traduceri din Aristotel, Sf. Augustin, Descartes, Kant şi Hegel pe care le făcuse pînă atunci au fost trecute în fondurile secrete ale bibliotecilor. După zece ani de domiciliu forţat într-un orăşel de provincie şi după şase ani de închisoare executaţi dintr-o condamnare de 25 (pentru tentativa de a fi trimis spre publicare în Franţa o interpretare la *Fenomenologia spiritului* a lui Hegel) memoria lui ca om de cultură fusese ştearsă din mintea noilor generaţii.

A reapărut în spaţiul culturii publice, scurtă vreme după eliberarea sa (în 1964), o dată cu deschiderea care a însoţit primii ani ai domniei lui Ceauşescu. În 1967, cînd l-am cunoscut, era cercetător ştiinţific la Centrul de Logică din Bucureşti şi era în căutare de „tineri aleşi“, pentru a deveni, aşa cum mărturisise la ieşirea din închisoare, „antrenor cultural“. M-am nimerit, împreună cu doi-trei prieteni, în cercul pe care l-a alcătuit în acest scop şi am început din acel moment o aventură spirituală care mi-a marcat definitiv destinul. Ne adunam în fiecare săptămînă la el acasă şi, în primul an, ne-a făcut interpretarea paragraf cu paragraf a *Fenomenologiei spiritului* a lui Hegel, însufleţind textul acesta, cel mai dificil al filozofiei, cu o originalitate pe care nu am mai întîlnit-o la nici un alt comentator. Ne-a vorbit de la început despre

instrumentele filozofiei şi a condiţionat întîlnirile noastre viitoare de însuşirea limbilor elină, latină şi germană. În anul următor mă înscriam, la îndemnul lui, la cea de-a doua facultate, facultatea de limbi clasice de la Universitatea din Bucureşti, pe care am absolvit-o cinci ani mai tîrziu, în 1973. Deja din al doilea an de studii am început traducerea unui comentator aristotelic din sec. V, David Armeanul, a cărui *Introducere în filozofie* am publicat-o cîţiva ani mai tîrziu la Editura Academiei. Pe un prieten înclinat către filozofie orientală l-a pus să studieze sanscrita şi tuturor ne-a făcut un program de lecturi filozofice pe cîţiva ani de zile, care presupunea parcurgerea lucrărilor fundamentale ale primelor 10–12 nume ale filozofiei europene. După cîţiva ani, am început seminare private pe marginea dialogurilor lui Platon cu textul original în faţă, iar cînd, în 1974, a iniţiat publicarea operelor complete ale lui Platon în româneşte, ne aflam cu toţii în echipa de traducători şi comentatori, alături de profesorii de elină de la Universitate.

În studiile şi cărţile pe care am început să le publicăm – *Pitoresc şi melancolie* a lui Andrei Pleşu (actualul ministru al culturii), în 1977, studiile de filozofia logicii şi eseurile lui Sorin Vieru, lucrarea mea, publicată în 1975, *Tragicul. O fenomenologie a limitei şi depăşirii*, studiile de iconologie şi filozofia artei ale lui Victor Stoichiţă (actualmente profesor universitar la Fribourg, în Elveţia) – nu mai exista nici o urmă din gîndirea standardizată a culturilor staliniste. Învăţaserăm să gîndim şi să scriem pe cont propriu şi deveneam din ce în ce mai conştienţi că reprezentăm generaţia menită să preia cultura română din perioada antebelică, deci din locul care precedase dezastrul. Pe de altă parte, cărţile pe care Constantin Noica le scrisese în anii domiciliului forţat, în condiţii de mizerie greu imaginabile şi fără speranţa de a le vedea publicate vreodată, precum şi cele scrise după eliberarea sa din închisoare au început să apară an de an,

aducînd cu ele sunetul gîndirii originale şi fascinînd, printr-o calitate unică a stilului, o întreagă generaţie care se ridica în anii ’70 la cultură.

Din punct de vedere al politicii culturale şansa noastră a fost că, în delirul său de megalomanie, Ceauşescu a ţinut să înlocuiască gîndirea lui Marx cu propria lui gîndire, în aşa fel încît terenul ocupat pînă atunci pentru filozofie a devenit pentru o bună bucată de timp relativ liber, permiţînd, o dată cu relaxarea grilei marxiste, publicarea unor lucrări originale neortodoxe şi a unui impresionant număr de traduceri din operele presocraticilor, ale lui Platon, Plotin, Hume, Berkeley, Kant, Schelling, Freud, Frege, Carnap, Heidegger.

În 1975, scurtă vreme după pensionarea sa, Constantin Noica a închiriat o cămăruţă mizeră de 8 m^2 într-o cabană dintr-o staţiune de munte din preajma Sibiului, numită Păltiniş, situată la 1 400 m altitudine şi la 330 km de Bucureşti, şi s-a mutat acolo. Din acel moment a început partea cea mai spectaculoasă a aventurii noastre. De cum aveam cîteva zile libere, ne repezeam, cei trei–patru elevi ai lui, la Păltiniş şi, în izolarea totală a muntelui, „la 4 000 de picioare deasupra omenirii“, cum îi plăcea lui Noica să spună, în plimbări care durau ore şi, în orele serii, în cămăruţa încălzită cu lemne, aveau loc cele mai fascinante discuţii la care am luat parte vreodată, cele mai pasionante înfruntări de idei, se făceau cele mai subtile, aprige şi prieteneşti observaţii pe marginea textelor proprii, supuse judecăţii celorlalţi. Aceste cîteva zeci de întîlniri au avut loc vreme de cinci ani, între 1977 şi 1981, şi îmi făcusem un obicei din a le consemna, la capătul zilei, pe toate. Paginile strînse cu această ocazie şi pe care, cu o vagă speranţă a publicării, le-am lăsat unei edituri în preajma plecării mele în Germania, în 1982, unde urma să concurez pentru o bursă Humboldt, erau cam 350 la număr şi reprezentau povestirea exemplară a unei deveniri în spaţiul spiritului, a

unui act pedagogic subtil care începea cu o constrîngere asumată de ambele părţi şi se încheia cu o răzvrătire eliberatoare. Cartea purta titlul *Jurnalul de la Păltiniş*, cu subtitlul *Un model paideic în cultura umanistă*. Ea a apărut în 1983 şi a marcat, pentru tînăra generaţie de intelectuali umanişti, o epocă. Într-un univers în care mizeria materială şi morală era aproape totală, în care izolarea României începuse (se vorbea tot mai des despre „albanizarea“ ei), în care programul televiziunii dura două ore, jumătate din el fiind consacrat familiei prezidenţiale, în care presa, teatrul şi filmul erau supuse celei mai teribile cenzuri, în care viaţa îşi pierduse idealul şi sensul, *Jurnalul* deschidea deodată o fereastră înlăuntrul unui univers care avea compactitatea unei monade oarbe. Orice infern devenea suportabil dacă paradisul culturii era cu putinţă. Şi paginile *Jurnalului* dovedeau că paradisul era cu putinţă; chiar şi în România lui Ceauşescu. Ele descriau drumul către acest paradis ca pe un drum al eliberării şi al libertăţii interioare. Lumea aceea de coşmar devenea dintr-o dată suportabilă; cu puţină greacă, cu puţină germană, cu lectura pioasă a cărţilor mari ale omenirii. Dar cultura nu era aici un simplu exerciţiu de şcoală, nu viza faptul de „a deveni cult“, ci reprezenta o formare şi o transformare din adînc, era *Bildung*, *paideia*, naştere a eului, a individualităţii, a gîndirii autonome, care se smulgea din lumea imbecilizării forţate şi planificate. Ceea ce şcolile şi universităţile nu putuseră face, făcuse de unul singur un om. Alături sau dincolo de opera lui Noica, *Jurnalul de la Păltiniş* crea o legendă. (Asta nu înseamnă că această experienţă epuizează tot orizontul culturii româneşti, care, sub diferitele ei expresii – literatură, pictură, muzică, film –, s-a străduit pri toate mijloacele să supravieţuiască şi de fiecare dată a reuşit.)

Şi legenda aceasta a început să funcţioneze, să pătrundă în viaţă. Mii de tineri pe an, din toate colţurile ţării, luau drumul Păltinişului pentru a găsi, cu ajutorul

„antrenorului de spirite“, o soluţie de viaţă. Uneori, în camera sa (o schimbase între timp cu una de mărime normală) se aflau şi cîte zece persoane şi nimeni nu pleca nemarcat de pe urma acestei întîlniri. În orice caz, toţi aflau că există „un mod de a fi nespălat“ şi în ordinea spiritului, nu numai a trupului, şi că pentru un om cultura nu este o podoabă întîmplătoare, ci însuşi mediul său de existenţă, aşa cum este apa pentru peşti şi aerul pentru păsări. Avea o asemenea forţă de persuasiune cînd trebuia pledată cauza spiritului şi a culturii, încît a fost capabil să-i subordoneze ţelurilor sale pînă şi pe înalţii funcţionari de partid care răspundeau de cultură. Căci nu altfel a făcut să ia naştere, de pildă, ediţia operelor lui Platon. În ultimii ani ai vieţii (a murit în decembrie 1987), Constantin Noica devenise o adevărată instituţie naţională (ce-i drept vegheată îndeaproape de Securitate), avea în urma sa cîteva zeci de elevi pe care-i formase direct şi alte cîteva mii pe care-i formase prin spiritul cărţilor sale. „Şcoala de la Păltini?“, creată prin lumea personajelor care alcătuiesc *Jurnalul de la Păltiniş*, a devenit între timp un concept care face parte din istoria culturii române contemporane. (Într-o carte scrisă recent pe această temă de către o cercetătoare americană, capitolul dedicat „şcolii de la Păltini?“ este cel mai masiv, ocupînd 60 de pagini.) *Jurnalul de la Păltiniş*, care a descris scenariul acestei eliberări paradoxale de tipul simbolurilor *Symplegades* de care vorbeşte Mircea Eliade – evadarea din spaţii ermetic închise –, a fost tipărit în 8 000 de exemplare, copiile executate apoi prin mijloace xerox şi comercializate atingînd la scurtă vreme după apariţie preţul de 200 lei pe piaţa neagră, faţă de 9 lei, preţul oficial de vînzare al cărţii. (Ca amănunt picant, la scurtă vreme de la apariţie, în iarna lui 1983, cînd untul era o raritate în România, pe un exemplar din *Jurnal* se ofereau patru pachete de unt.) Desigur, nu despre carte ca atare este vorba aici şi nici despre autorul ei, ci despre experienţa pe care o relata

şi care, prin ineditul ei, provoca un atît de viu interes.

Constantin Noica a lăsat în urma sa o operă impresionantă, de peste 10 000 de pagini (publicarea ei completă începe anul acesta la editura „Humanitas“), fiind pesemne ultimul metafizician mare al secolului şi ultimul autor al unui *Tratat de ontologie*, şi o alta, nu mai puţin importantă, de salvator al spiritelor într-un timp de restrişte ale cărui efecte nu pot fi nici măsurate şi nici bănuite.

România nu a avut o mişcare asemănătoare *Cartei '77* şi nici una de tipul *Solidarnosć*. Faptul că acest lucru nu a fost cu putinţă este poate meritul Securităţii române sau poate expresia slăbiciunii noastre. Dar fenomenul şi experienţa pe care vi le-am descris par să fie unice la nivelul ţărilor din est. (S-ar putea ca un fenomen oarecum asemănător să fi apărut în Cehoslovacia, legat de personalitatea lui Patocka.) El are, modelul acesta, incontestabil, măreţia şi neajunsurile lui. Pe de o parte, în condiţiile unei închideri spirituale şi ale unei izolări cum nu a cunoscut nici o altă ţară din est, el a împiedicat lichidarea sistematică şi totală a culturii umaniste, mizînd tot pe ideea că supravieţuirea unei ţări ameninţate istoric nu se face decît în spirit. Dar, pe de altă parte, tocmai în numele acestei idei, modelul acesta a întors spatele istoriei reale, „evenimenţiale“, socotită a fi „simplă meteorologie“ (cînd plouă, cînd e senin, cînd e furtună) şi ca atare nedemnă pentru o investire mai adîncă. Dialogul cu oamenii politici, cu reprezentanţii puterii – aceşti „lachei ai istoriei“ – îi apărea lui Noica drept un total nonsens, motiv pentru care îi desconsidera pe disidenţi ca victime ale unei iluzii, prinse într-o încleştare neesenţială. În acest fel fiinţa unei civilizaţii era apărată, dar puterea nu era ameninţată, în imediat, cu nimic. Modelul acesta crea profesionişti sau chiar virtuozi ai culturii, dar inhiba orice pornire nemijlocit contestatară. Din şcoala lui Noica nu a ieşit nici un Havel şi nici un elev al lui nu a devenit sfătuitorul unui

Wałesa român. Noica nu credea decît în Judecata de Apoi a culturii şi în certificatele cu care te puteai prezenta în faţa ei. Nu-l interesau decît „caii de curse“, şi nu „caii de circ“ care evoluau în arena istoriei.

Cu toate acestea, după evenimentele din decembrie 1989, mai toţi intelectualii umanişti români şi-au părăsit camerele de lucru şi s-au dus la întîlnirea pe care le-o dădea istoria. Pe 31 decembrie deja, toţi membrii şcolii de la Păltiniş se numărau, alături de cele mai răsunătoare nume ale disidenţei române, printre membrii fondatori ai Grupului pentru Dialog Social, creat ca instanţă reflexivă şi critică a societăţii, menit să promoveze valorile unei societăţi civile autentice şi să semnaleze cu promptitudine toate derapajele puterii, indiferent de cine ar fi urmat să o întrupeze. Revista „22“, hebdomadarul editat de Grupul pentru Dialog Social, devenea după numai două-trei luni de la apariţie cea mai prestigioasă publicaţie democratică a ţării, de o impecabilă ţinută intelectuală, care se străduia să realizeze dialogul păturilor sociale între ele, ale acestora cu puterea, ale majorităţii cu minorităţile.

Lungul drum către ignoranţa cultivată vreme de decenii prin izolare, minciună şi sofisme nu poate fi anulat peste noapte sau în răstimpul cîtorva luni. De această greşită apreciere a situaţiei se fac poate astăzi vinovaţi intelectualii români. Închişi ani la rînd în lumea cărţilor lor, ei nu şi-au dat seama cît de adînci sînt sechelele maladiilor spiritului colectiv. Ceea ce probează ei acum este neputinţa verbului direct, drama medicului ucis de pacienţi. În minţile noastre stă din nou la pîndă gîndul că istoria se face pe deasupra capetelor noastre. Din nou apare, neliniştitoare, întrebarea: ce-i de făcut?

Cei mai mulţi dintre noi, prinşi în caruselul evenimentelor sau deveniţi funcţionari culturali, n-au mai găsit timp, de opt luni de zile, să citească o carte. Şi poate că această

demisie culturală este tot atît de vinovată pe cît de vinovată ar fi închiderea ochilor şi recăderea în tăcere. Poate că drumul către sufletele îmbolnăvite ale oamenilor este tot atît de lung pe cît de lungă a fost boala însăşi şi instalarea ei. Poate că asupra acestora faptele culturii şi forţa cuvîntului nu mai au nici un efect. Poate că mai important este să ne concentrăm asupra generaţiei tinere şi extraordinarelor ei inteligenţe (în fond acesta este capitalul cel mai de preţ al românilor), poate că mai profitabil este să edităm cărţi, să ne întoarcem în biblioteci şi printre studenţi. Poate că mai importante sînt bursele în străinătate, liceele şi institutele pe care le veţi deschide (să sperăm că le veţi putea deschide) în ţară la noi, poate că mai importanţi sînt profesorii care vor veni să predea în şcolile noastre, poate că mai importantă este această întîlnire în care-mi pun o mare speranţă. Adevărul este că nu ştim, după atîtea secole de istorie, cum pătrunde spiritul în lume.

Şi poate că, în ce ne priveşte, în vederea unei mîntuiri pe care astăzi nici măcar nu o întrezărim, ar trebui să reintrăm în scenariul Păltinişului, al unui Păltiniş deschis de astă dată spre istorie, gîndindu-ne la clipa cînd vom fi chemaţi la Judecata de Apoi a culturii universale. Să sperăm că Dumnezeul culturii ne va chema laolaltă cu celelalte ţări din Europa.

